

2. ΦΩΝΗΤΙΚΗ

2.1. Αντικείμενο της Φωνητικής

Η γενική γλωσσολογία αντιλαμβάνεται τη γλώσσα, όπως είδαμε, ως σύστημα, ως σύνολο αλληλεξαρτώμενων στοιχείων, ανεξάρτητα από την ουσία στην οποία πραγματώνεται. Ένα κείμενο διατηρεί την ταυτότητά του, είτε χρησιμοποιήσουμε ηχητικά σήματα, είτε οπτικά (γράμματα, νεύματα κωφαλάλων), είτε απτικά, π.χ. το σύστημα Braille, για να το κωδικοποιήσουμε. Ωστόσο, επειδή ο λόγος ύπαρξης της γλώσσας είναι η επικοινωνία, η δυνατότητα πραγμάτωσης του συστήματος σε ένα υλικό μέσο, αντιληπτό από τις ανθρώπινες αισθήσεις, αποτελεί πάγιο χαρακτηριστικό του. Η ίδια η επιστημονική πρόσβαση σε ένα οποιοδήποτε γλωσσικό σύστημα προϋποθέτει (λιγότερο ή περισσότερο) το πέρασμα μέσα από την ύλη. Επομένως, δεν μπορούμε να αγνοήσουμε εντελώς την ουσία, έστω κι αν θεωρούμε ότι η γλώσσα είναι μορφή. Το βάρος που δίνει η γλωσσολογία στη μελέτη των ήχων απορρέει όχι μόνο από τα πλεονεκτήματα της φωνητικής ουσίας (προφανή για την τοπικά και χρονικά περιορισμένη επικοινωνία), αλλά και από τη φυλογενετική και οντογενετική εξέλιξη του ανθρώπου.

Ο τομέας της γλωσσολογίας που μελετά τους ήχους της γλώσσας από τη σκοπιά της ύλης ονομάζεται **φωνητική** (phonetics). Στο επίκεντρο της φωνητικής βρίσκονται οι ήχοι που παράγονται από τα ανθρώπινα φωνητικά όργανα και παίζουν κάποιο ρόλο στη γλώσσα. Οι ήχοι αυτοί, που ονομάζονται **φθόγγοι** (speech sounds) ή **φωνές** (phones), συγκροτούν τη **φωνητική ουσία** (phonetic substance). Όπως θα δούμε παρακάτω, η μελέτη των ήχων από τη σκοπιά της μορφής αποτελεί το αντικείμενο της φωνολογίας.

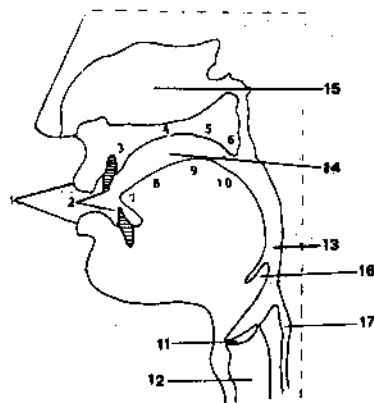
ήχος. Γενικά, μπορούμε να πούμε ότι ένας φθόγγος προκύπτει όταν στη στήλη του αέρα που προέρχεται από τους πνεύμονες επιδράσουν με ορισμένο τρόπο ένα ή περισσότερα όργανα, που βρίσκονται στο πέρασμά του για την έξοδο από το στόμα ή τη μύτη. Πριν εξετάσουμε αναλυτικότερα τη διαδικασία αυτή, ας δούμε ποια όργανα συντελούν στην παραγωγή της ομιλίας.

2.5.1. Φωνητικά όργανα

Τα όργανα του ανθρώπου που συμβάλλουν στην ομιλία είναι δευτερογενή, δηλαδή η πρωταρχική τους λειτουργία είναι βιολογικά άλλη. Θα απαριθμήσουμε τους αρθρωτές με τη βοήθεια μιας κάθετης τομής της κεφαλής και του λαιμού (σχήμα 2, πρβ. Lyons 1981:73):

Σχήμα 2 Τα φωνητικά όργανα

1. χείλη (πάνω χείλος, κάτω χείλος),
2. δόντια,
3. φατνία,
4. ουρανίσκος,
5. υπερώα (μαλακός ουρανίσκος),
6. σταφυλή,
7. άκρη της γλώσσας,
8. προρράχη της γλώσσας,
9. ράχη της γλώσσας,
10. πίσω μέρος της γλώσσας,
11. γλωσσίδα/φωνητικές χορδές,
12. λάρυγγας,
13. φάρυγγας,
14. στοματική κοιλότητα,
15. ρινική κοιλότητα

Ο αέρας που βγαίνει από τους πνεύμονες περνάει από την τραχεία και τον λάρυγγα (12), στο εσωτερικό του οποίου βρίσκονται οι **φωνητικές χορδές** (11). Οι φωνητικές χορδές είναι δύο σαρκώδεις πτυχές με βασική λειτουργία να εμποδίζουν τη διόδο ξένων σωμάτων (π.χ. της τροφής) προς τους πνεύμονες. Η σχισμή που βρίσκεται ανάμεσά τους, για να επιτρέπει την αναπνοή, λέγεται **γλωσσίδα**. Όταν κατά την εκπνοή η γλωσσίδα κλείσει, ώστε να έρθουν σε επαφή οι φωνητικές χορδές και να τεθούν σε παλμική κίνηση, έχουμε **παραγωγή φωνής**: αν ο αέρας συνεχίσει την έξοδό του περνώντας από τον φάρυγγα (13), τη στοματική κοιλότητα (14), ή και τη ρινική κοιλότητα (15) χωρίς να

συναντήσει κάποιο εμπόδιο, τότε έχουμε **παραγωγή φωνήεντων**: αν συναντήσει ένα εμπόδιο, που σχηματίζουν δύο αρθρωτές, τότε έχουμε **παραγωγή ηχηρών συμφώνων**. Όταν κατά την εκπνοή η γλωσσίδα παραμείνει ανοιχτή (και, κατά συνέπεια, δεν δημιουργηθεί παλμική κίνηση των φωνητικών χορδών), αλλά ο εκπνεόμενος αέρας συναντήσει κάποιο εμπόδιο μετά τη γλωσσίδα, τότε έχουμε **παραγωγή άηχων συμφώνων**.

Προφανώς η απουσία της φωνής δεν συνεπάγεται και ανυπαρξία ήχου. Η ηχηρότητα, δηλαδή η ύπαρξη φωνής, είναι μόνο μία από τις συνιστώσες στην παραγωγή των γλωσσικών ήχων. Άλλες συνιστώσες αποτελούν η πιεζόμενη μάζα του αέρα, όταν ο εκπνεόμενος αέρας συναντήσει κάποια στένωση του αναπνευστικού σωλήνα (πρβ. 2.5.2.1. (γ2) τριβόμενη) ή ένα ολοσχερές εμπόδιο (πρβ. 2.5.2.1. (γ1) κλειστά), και η περιοδική κίνηση ενός αρθρωτή (π.χ. άκρη της γλώσσας ή σταφυλή), όπως στην περίπτωση του [r] ή [v].

Στο σχήμα 2 βλέπουμε άλλα δύο όργανα που, μολοντί δεν συμμετέχουν στην παραγωγή της ομιλίας, αξίζει να αναφερθούν: την επιγλωσσίδα (16) και τον οισοφάγο (17). Η επιγλωσσίδα καλύπτει τον λάρυγγα, όταν τρώμε, ούτως ώστε οι τροφές να κατευθυνθούν προς τον οισοφάγο και στη συνέχεια στο στομάχι. Παρόμοια λειτουργία εκτελεί εν μέρει και η υπερώα, η οποία εμποδίζει το πέρασμα των τροφών προς τη ρινική κοιλότητα.

2.5.2. Η παραγωγή των φθόγγων

Όπως είδαμε, οι φθόγγοι διαφοροποιούνται ανάλογα με το αν ο εκπνεόμενος αέρας, αφού περάσει από τη γλωσσίδα, συναντήσει ένα προσωρινό εμπόδιο ή όχι: στην πρώτη περίπτωση οι φθόγγοι ονομάζονται **σύμφωνα**, στη δεύτερη **φωνήεντα**. Θα εξετάσουμε πρώτα τα σύμφωνα και κατόπιν τα φωνήεντα και τις αντίστοιχες κατηγορίες τους (περιοριζόμαστε στους φθόγγους της κοινής νεοελληνικής). Πρέπει να υπογραμμιστεί ότι, όταν μιλούμε για φθόγγους, αναφερόμαστε σε ήχους και όχι σε γράμματα. Για να τους συμβολίσουμε θα χρησιμοποιήσουμε σύμβολα του Διεθνούς Φωνητικού Αλφαβήτου (International Phonetic Alphabet), που παρατίθενται στον ΠΙΝΑΚΑ 1: κάθε σύμβολο ενός φωνητικού αλφαβήτου αντιστοιχεί σε έναν μόνο φθόγγο, ενώ ταυτόχρονα κάθε φθόγγος συμβολίζεται πάντα με το ίδιο σύμβολο. Με

τη φωνητική καταγραφή μπορούμε να αποφύγουμε τις παγίδες της ιστορικής ορθογραφίας και συγχρόνως να περιγράψουμε με ενιαίο τρόπο τους ήχους όλων των γλωσσών. Τα φωνητικά σύμβολα τα τοποθετούμε σε ορθογώνιες αγκύλες [].

2.5.2.1. Τα σύμφωνα

Για να παραχθεί ένα σύμφωνο, ένας κινητός (ενεργητικός) αρθρωτής πλησιάζει έναν άλλο (συνήθως ακίνητο), ώστε να προκύψει μια (ολική ή μερική) επίσχεση του εκπνεόμενου αέρα. Τα σύμφωνα διακρίνονται σε κατηγορίες με βάση δύο κριτήρια: τον τόπο της άρθρωσης, ποιοι είναι δηλαδή οι αρθρωτές που σχηματίζουν το εμπόδιο, και τον τρόπο της άρθρωσης, πώς σχηματίζουν με άλλα λόγια οι αρθρωτές το εμπόδιο.

Τόπος άρθρωσης

Διακρίνουμε τις εξής κατηγορίες συμφώνων στην κοινή νεοελληνική:

(1) **διχειλικά** (πάνω χείλος με κάτω χείλος): [p], [b], [m], όπως στις λέξεις *παιδί, μπαμπάς, μαμά*.

(2) **χειλοδοντικά** (κάτω χείλος με πάνω δόντια): [f], [v], όπως στις λέξεις *φωτιά, βεβαιώνω*. Τα σύμφωνα αυτά μαζί με τα διχειλικά χαρακτηρίζονται και ως **χειλικά**.

(3) **μεσοδοντικά** (η άκρη της γλώσσας ανάμεσα στα πάνω και στα κάτω δόντια): [θ], [ð], όπως στις λέξεις *θάλασσα, δρόμος*.

(4) **οδοντικά** (η άκρη της γλώσσας με τα πάνω δόντια): [t], [d], όπως στις λέξεις *τείχος, ντύνω*.

(5) **φατνιακά** (η άκρη της γλώσσας με τα φατνια): [s], [z], [n], [l], [r], όπως στις λέξεις *σάλος, ζιζάνιο, νερό, λύκος, ραδίκι*.

(6) **ουρανικά** (η ράχη της γλώσσας με τον ουρανίσκο): [ç], [ʝ], [j], [ʃ], [ʒ], [ʝ], όπως στις λέξεις *καιρός, χέρι, γέρος, γκίνια, νοιάζομαι, λιανάδα*.

(7) **υπερωικά** (το πίσω μέρος της γλώσσας με την υπερώα): [k], [x], [γ], [g], [ŋ], όπως στις λέξεις *κάλλη, χαρά, γάτα, γκρόνια, άγχος*.

Τρόπος άρθρωσης

Θα αναφερθούμε στους κυριότερους τρόπους της άρθρωσης:

(α) ως προς τη φωνή (απουσία-παρουσία φωνής),

(β) ως προς τον χώρο αντήχησης (ρινική-στοματική κοιλότητα),

(γ) ως προς την επίσχεση (ολική-μερική επίσχεση).

Αντίστοιχα διακρίνουμε τις ακόλουθες κατηγορίες συμφώνων:

(α₁) **άηχα**: η γλωσσίδα είναι ανοιχτή κι ο αέρας περνάει ελεύθερα χωρίς να παραχθεί φωνή. Άηχα είναι τα σύμφωνα [p], [f], [θ], [t], [s], [ç], [ʝ], [k], [x].

(α₂) **ηχηρά**: η γλωσσίδα είναι κλειστή, οι φωνητικές χορδές τίθενται σε παλμική κίνηση, και έχουμε παραγωγή φωνής. Ηχηρά είναι τα σύμφωνα [m], [b], [v], [ð], [d], [z], [n], [l], [r], [j], [ʃ], [ʒ], [ʝ], [ʃ], [ʒ], [ʝ], [ʃ], [ʒ], [ʝ].

(β₁) **ρινικά**: η υπερώα κατεβαίνει ώστε ο εκπνεόμενος αέρας να μπορεί να περάσει και προς τη ρινική κοιλότητα, που λειτουργεί στην περίπτωση αυτή ως κύριος χώρος αντήχησης. Ρινικά είναι τα σύμφωνα [m], [n], [ŋ].

(β₂) **στοματικά**: η υπερώα φράζει τη δίοδο του εκπνεόμενου αέρα προς τη ρινική κοιλότητα και έτσι μόνο η στοματική κοιλότητα λειτουργεί ως χώρος αντήχησης. Στοματικά είναι όλα τα σύμφωνα που δεν είναι ρινικά.

(γ₁) **κλειστά**: ένας κινητός αρθρωτής πλησιάζει έναν άλλο αρθρωτή φράζοντας προσωρινά τη δίοδο του αέρα που έχει ήδη περάσει από τη γλωσσίδα· η ολική αυτή επίσχεση προκαλεί συμπίεση του αέρα πίσω από το εμπόδιο που συναντά και, όταν οι δύο αρθρωτές απομακρυνθούν, ακούγεται κάτι σαν έκρηξη. Κλειστά είναι τα σύμφωνα [p], [b], [t], [d], [ç], [ʝ], [k], [g], [m], [n], [ŋ]. Από την άποψη του χρόνου που απαιτείται για την παραγωγή τους τα σύμφωνα αυτά χαρακτηρίζονται και ως **στιγμικά**. Ο χαρακτηρισμός αυτός δεν ισχύει για τα ρινικά.

(γ₂) **τριβόμενα**: ένας κινητός αρθρωτής πλησιάζει έναν άλλο, χωρίς

ωστόσο να κλείσει τελείως η δίοδος του αέρα· απλώς προκύπτει ένα στένεμα του αναπνευστικού σωλήνα, που έχει ως αποτέλεσμα την αναταραχή του αέρα και τη δημιουργία τριβής των μορμών του. Τριβόμενα είναι τα σύμφωνα [f], [v], [θ], [δ], [s], [z], [ç], [j], [x], [γ]. Από την άποψη του χρόνου τα σύμφωνα αυτά χαρακτηρίζονται ως εξακολουθητικά, γιατί τίποτε δεν μας εμποδίζει να παρατείνουμε την άρθρωσή τους.

Είναι προφανές ότι τα κριτήρια (α), (β) και (γ) οδηγούν σε κατηγορίες που επικαλύπτονται μεταξύ τους. Για παράδειγμα: ένα άηχο σύμφωνο μπορεί να είναι και στοματικό και κλειστό (πρβ. [p]). Εξάλλου, η δυαδική εφαρμογή του κριτηρίου (γ) δεν καλύπτει όλους τους συμφωνικούς φθόγγους της κοινής νεοελληνικής, λ.χ. τους [l], [r], [ʎ]. Τα σύμφωνα αυτά, παρόλο που μοιράζονται ορισμένα χαρακτηριστικά με τις κατηγορίες (γ₁) και (γ₂), παρουσιάζουν και μερικές ιδιομορφίες (ομοιότητες με φωνηεντικούς φθόγγους)· χαρακτηρίζονται συνήθως ως (δ) υγρά και διακρίνονται σε δύο κατηγορίες:

(δ₁) πλευρικά: η άκρη ή η ράχη της γλώσσας δημιουργεί προσωρινό εμπόδιο στον εκπνεόμενο αέρα με τα φατνία ([l]) ή με τον ουρανίσκο ([ʎ])· ο αέρας όμως δεν συμπίεζεται πίσω από το εμπόδιο, γιατί μπορεί και φεύγει ελεύθερα από τα πλάγια του εμποδίου.

(δ₂) παλλόμενα: η άκρη της γλώσσας (ή της σταφυλής σε άλλες γλώσσες) τίθεται σε παλμική κίνηση από τον εκπνεόμενο αέρα: [r].

2.5.2.2. Τα φωνήεντα

Όπως ήδη αναφέρθηκε, τα φωνήεντα χαρακτηρίζονται από δύο στοιχεία: ταλαντώσεις των φωνητικών χορδών (κλειστή γλωσσίδα κατά την εκπνοή) και ελεύθερη δίοδο του αέρα από τον λάρυγγα και πάνω. Το δεύτερο στοιχείο, η απουσία δηλαδή κάποιου εμποδίου, συνεπάγεται και απουσία ενός συγκεκριμένου σημείου άρθρωσης: τόπος άρθρωσης είναι ολόκληρη η στοματική (μερικές φορές και η ρινική) κοιλότητα. Η δυσκολία αυτή στην περιγραφή των φωνηεντικών φθόγγων μιας γλώσσας αντισταθμίζεται από τρία κριτήρια ή διαστάσεις ποικιλίας των φωνηέντων:

(α) το άνοιγμα του στόματος και αντίστοιχα το ύψος της γλώσσας, η απόστασή της από τον ουρανίσκο (όταν το στόμα είναι κλειστό, η

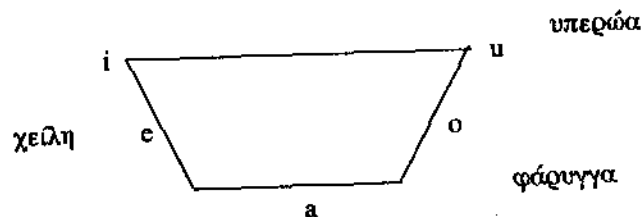
γλώσσα είναι ψηλά, κοντά δηλαδή στον ουρανίσκο· όταν το στόμα είναι ανοιχτό, η γλώσσα βρίσκεται χαμηλά, μακριά δηλαδή από τον ουρανίσκο). Η κάθετη αυτή κίνηση της γλώσσας διαφοροποιεί τα φωνήεντα σε κλειστά (ψηλά) και σε ανοιχτά (χαμηλά):

(β) η θέση του ψηλότερου σημείου της γλώσσας στην οριζόντια διάσταση. Η οριζόντια κίνηση της γλώσσας διαφοροποιεί τα φωνήεντα σε μπροστινά και σε πισινά:

(γ) το σχήμα των χειλιών, που διαφοροποιεί τα φωνήεντα σε στρογγυλεμένα και σε απλωμένα.

Με βάση τις παραπάνω δυνατές διαστάσεις ποικιλίας καθορίστηκαν στις αρχές του εικοστού αιώνα τα θεμελιώδη φωνήεντα που λειτουργούν ως αυθαίρετο μέτρο σύγκρισης στην περιγραφή των φωνηέντων μιας γλώσσας (βλ. ΠΙΝΑΚΑ 1). Τα θεμελιώδη φωνήεντα διακρίνονται σε πρωτεύοντα και σε δευτερεύοντα. Την πρώτη κατηγορία αποτελούν τα απλωμένα μπροστινά και τα στρογγυλεμένα πισινά φωνήεντα. Στη δεύτερη κατηγορία βρίσκουμε στρογγυλεμένα μπροστινά και απλωμένα πισινά.

Το σχήμα 3 παριστάνει μια πλάγια τομή της στοματικής κοιλότητας: στο αριστερό μέρος είναι τα χείλη, στη δεξιά επάνω γωνία η υπερώα, στη δεξιά κάτω γωνία ο φάρυγγας. Η οριζόντια διάσταση δίνει τη θέση του ψηλότερου σημείου της γλώσσας: αριστερά είναι τα μπροστινά, δεξιά τα πισινά φωνήεντα. Η κάθετη διάσταση παριστάνει την ποικιλία στο άνοιγμα του στόματος: επάνω είναι τα κλειστά, κάτω τα ανοιχτά φωνήεντα. Αντίστοιχα τοποθετούνται τα φωνήεντα της κοινής νεοελληνικής, όπου στρογγυλεμένα είναι μόνο τα πισινά [u] (ψηλό) και [o] (μεσαίο).

Σχήμα 3 Σχηματική παράσταση μιας πλάγιας τομής της στοματικής κοιλότητας και της θέσης των φωνηεντικών φθόγγων της κοινής νεοελληνικής

Θα κλείσουμε το κεφάλαιο της φωνητικής με μια σύντομη αναφορά στα ημίφωνα. Όπως δηλώνει και η λέξη, οι φθόγγοι αυτοί έχουν κοινά χαρακτηριστικά τόσο με τα σύμφωνα όσο και με τα φωνήεντα. Στα ελληνικά υπάρχει το ημίφωνο [y], όπως στη λέξη *(ευωδιά)*. Από τη σκοπιά της παραγωγής το [y] είναι κάτι ανάμεσα στο [j] και στο [i].

2.6. Ασκήσεις

- 1) Περιγράψτε τους φθόγγους [b], [x], [l], [n], [ç], [z].
- 2) Σε τι διαφέρουν οι φθόγγοι [m]-[b], [c]-[k], [r]-[s];
- 3) Χρησιμοποιώντας το Διεθνές Φωνητικό Αλφάβητο μεταγράψτε στη φωνητική τους μορφή τις παρακάτω λέξεις:

(α) φύλο, φίλι, τείχη, φυλή, φύλλο, τοίχοι, φίλο, φιλέι, τύχη, (αν) τύχει,

(β) μήλο, μιλώ, παίρνω, περνά, πάτε, ποτέ, χώροι, χοροί,

(γ) εκκίνηση, κίνηση, αλλάζει, αλάτι, μπόρα, ντύθηκε, γκριζα, γερονόμο,

περνούμε, χαίρομαι, δένει, μύλοι, ξανά, ψάρι,

(δ) χάλια, κιάλια, ευχαρίστηση, σμήνος, ζαρκαδι, σχήμα, χέρια, πουλιά,

αγκώνας, αγώνας, ψηλά.

- 4) Με τη βοήθεια του Διεθνούς Φωνητικού Αλφαβήτου δώστε τη φωνητική μορφή του παρακάτω κειμένου (από τις θέσεις του Τομέα Γλωσσολογίας του Α.Π.Θ. για το θέμα «Η γλώσσα και η παιδεία σήμερα», *Φιλολογός* 47, 1987:11-13):

«... Το αίτημα να επαναληφθεί η διδασκαλία των αρχαίων ελληνικών στο Γυμνάσιο ακυρώνεται, αν συνδυαστεί με τη θεραπεία της λεγόμενης γλωσσικής πενίας: γιατί... προϋποθέτει αυθαίρετα ότι η νέα ελληνική γλώσσα πάσχει ... και ... συνιστά λανθασμένη θεραπευτική αγωγή: η γνώση, η χρήση και η λειτουργική αξιοποίηση μιας γλώσσας με κανέναν τρόπο δεν εξαρτώνται από τη διδασκαλία παλαιότερων μορφών της».

2.7. Σημειώσεις

1. Η ανθρώπινη φωνή κυμαίνεται από 150 έως 350 Hz στις γυναίκες και από 80 έως 200 Hz στους άντρες. Η διαφορά οφείλεται εν μέρει στο μήκος των φωνητικών χορδών, γιατί η συχνότητα είναι αντιστρόφως ανάλογη προς την παλλόμενη μάζα, με άλλα λόγια οι ψηλότερες συχνότητες οφείλονται σε μικρότερες φωνητικές χορδές. Υπάρχουν όμως ενδείξεις ότι το ύψος της φωνής ενός ατόμου συνδέεται και με τους κοινωνικούς ρόλους αντρών και γυναικών, και γενικότερα με τις πολιτισμικές και κοινωνικές συμβάσεις μιας γλωσσικής κοινότητας.
2. Όταν ένα σώμα δεχτεί τις ταλαντώσεις που προέρχονται από μια πηγή ήχου, αρχίζει και αυτό να πάλλεται. Όσο πλησιέστερη στην ιδιοσυχνότητα του σώματος είναι η συχνότητα της ταλάντωσης που επιδρά στο σώμα τόσο μεγαλύτερη είναι και η δική του ταλάντωση. Το φαινόμενο αυτό ονομάζεται *αντήχηση*, και η συχνότητα της ταλάντωσης που προκύπτει λέγεται *συχνότητα αντήχησης*.
3. Ας σημειωθεί ότι οι συχνότητες που αντιλαμβάνεται ένας εικοσάχρονος άνθρωπος κυμαίνονται κατά μέσο όρο ανάμεσα στα 16 και 16000 Hz.

3. ΦΩΝΟΛΟΓΙΑ

3.1. Αντικείμενο της φωνολογίας

Η φωνητική ουσία, που –όπως είπαμε– αποτελεί αντικείμενο της φωνητικής, είναι κοινή για όλους τους ανθρώπους, δεδομένου ότι τα φωνητικά όργανα, ως προς τα βασικά τους χαρακτηριστικά, είναι σε όλους όμοια. Υπάρχουν βέβαια ανατομικές διαφορές ανάλογα με την ηλικία, το φύλο κ.τ.λ., και αντίστοιχες διαφοροποιήσεις των φθόγγων. Αλλά κι αν ακόμη παρατηρούσαμε συστηματικά, λ.χ. μετρώντας τη συχνότητα και την ένταση του ήχου, το πώς προφέρει ο ίδιος ομιλητής έναν συγκεκριμένο φθόγγο, θα διαπιστώναμε πάμπολλες διακυμάνσεις στην άρθρωσή του, που οφείλονται εν μέρει στο περιβάλλον του φθόγγου. Ωστόσο, το γεγονός ότι ένας ομιλητής προφέρει π.χ. τη λέξη *γλυκό* αρθρώνοντας τη μία φορά τον φθόγγο [l] με την άκρη της γλώσσας στα φατνία και την άλλη τοποθετώντας την κάπου ανάμεσα στα φατνία και τον ουρανίσκο, δεν μας εμποδίζει να καταλάβουμε ότι πρόκειται για το ίδιο σημαινόμενο και στις δύο περιπτώσεις. Αυτό σημαίνει ότι κάνουμε κάποια αφαίρεση από τη φωνητική ουσία (η ίδια η έννοια του φθόγγου αποτελεί ήδη μια πρώτη αφαίρεση), από τις συγκεκριμένες κάθε φορά πραγματώσεις και αναγνωρίζουμε ορισμένα σταθερά στοιχεία. Είμαστε δηλαδή σε θέση να επιλέξουμε εκείνες τις διαφορές –στο πλαίσιο της διαφοροποίησης του ήχου– που είναι σημαντικές στη γλώσσα μας.

Τι σημαίνει όμως «σημαντικές» διαφορές στον ήχο; Είδαμε προηγουμένως ότι η μεταβολή του δεύτερου συμφώνου στη λέξη *γλυκό* από φατνιακό σε φατνοουρανικό (ή ακόμη και ουρανικό) δεν έχει επιπτώσεις ως προς το σημαινόμενο. Αν όμως αντικαταστήσουμε το σύμφωνο [l] με το [r], τότε θα έχουμε και ριζική τροποποίηση του σημαινομένου: στη θέση της λέξης *γλυκό* θα έχουμε τη λέξη *γροικώ*. Στην περίπτωση αυτή η φωνητική διαφορά έχει σοβαρές επιπτώσεις στη γλωσσική

επικοινωνία, εφόσον βέβαια μιλούμε ελληνικά. Σημαντικές, λοιπόν, είναι οι φωνητικές διαφορές που έχουν, όπως λέμε *διακριτική* (διαφοροποιητική) *λειτουργία*, κι αυτές έχει στο επίκεντρό της η φωνολογία.

Η φωνολογία (phonology), λοιπόν, σε αντίθεση με τη φωνητική, ασχολείται με την περιγραφή των φθόγγων, μόνο στον βαθμό που γίνεται σαφής η διαφορά τους ως προς τη διακριτική τους λειτουργία στη γλωσσική επικοινωνία. Εξετάζει τους ήχους μιας γλώσσας από λειτουργική άποψη και προσπαθεί να προσδιορίσει ποια είναι η αφηρημένη δομή σχέσεων που επιβάλλει κάθε γλώσσα με διαφορετικό τρόπο στη φωνητική ουσία, ποια είναι η φωνολογική μορφή μιας γλώσσας στη β' άρθρωση. Πριν ορίσουμε τη φωνολογική μονάδα, το φώνημα, ας εξετάσουμε τις παραδειγματικές σχέσεις των φθόγγων.

3.2. Φθόγγοι σε παραδειγματικές σχέσεις αντίθεσης

Αν στη λέξη [kano] αντικαταστήσουμε τον πρώτο φθόγγο με τον φθόγγο [x], θα προκύψει η λέξη [xano]. Εξίσου δυνατή είναι η αντικατάσταση του [k] με τους φθόγγους [n], [p], [r], οπότε προκύπτουν οι λέξεις [nano], [pno], [rno]. Βλέπουμε, λοιπόν, ότι στο ίδιο περιβάλλον #...'apo#, στα ελληνικά μπορούν να εμφανιστούν οι φθόγγοι [k], [x], [n], [p], [r]· επιπλέον, ότι η εμφάνιση ενός φθόγγου στην κενή θέση στο παραπάνω περιβάλλον έχει ως αποτέλεσμα μια διαφορετική λέξη. Λέμε ότι οι φθόγγοι αυτοί βρίσκονται σε *παραδειγματική σχέση αντίθεσης* (opposition).

Οι παραδειγματικές σχέσεις αφορούν την υποκαταστασιμότητα, τη δυνατότητα εναλλαγής ενός φθόγγου (ή γλωσσικού στοιχείου γενικότερα) με κάποιον άλλο στο ίδιο περιβάλλον. Ωστόσο, η πραγμάτωση ενός συγκεκριμένου φθόγγου σε ένα περιβάλλον συνεπάγεται επιλογή του φθόγγου αυτού από το σύνολο των φθόγγων που θεωρητικά θα μπορούσαν να εμφανιστούν στην ίδια θέση. Επιστρέφουμε στο παράδειγμά μας: οι φθόγγοι [k], [x], [n], [p], [r] βρίσκονται σε παραδειγματική σχέση, σχηματίζουν, όπως λέμε, ένα *παραδειγματικό σύνολο*· όταν όμως προφέρουμε τη λέξη [kano], επιλέγουμε να πραγματώσου-

με ένα στοιχείο από ολόκληρο το σύνολο. Δεν είναι δηλαδή δυνατό να εμφανιστούν ταυτόχρονα όλα τα στοιχεία του συνόλου στη ροή του λόγου. Γι' αυτό και λέμε ότι οι παραδειγματικές σχέσεις είναι σχέσεις στοιχείων *in absentia*.

Τονίσαμε σκόπιμα στο σημείο αυτό τις παραδειγματικές σχέσεις αντίθεσης μεταξύ φθόγγων, για να γίνει σαφές ότι πρόκειται για το ίδιο φαινόμενο για το οποίο μιλήσαμε πιο πάνω, τη διακριτική λειτουργία. Με άλλα λόγια, το να πούμε ότι ανάμεσα σε δύο φθόγγους μιας γλώσσας υφίσταται μια παραδειγματική σχέση αντίθεσης είναι ταυτόσημο με τη διαπίστωση ότι οι φθόγγοι αυτοί έχουν διακριτική λειτουργία. Όταν δύο φθόγγοι έχουν διακριτική λειτουργία, λέμε ότι αποτελούν **πραγματώσεις διαφορετικών φωνημάτων** σε μια γλώσσα. Για παράδειγμα: οι φθόγγοι [k], [x], [ŋ], [p], [t], που εξετάσαμε πιο πάνω, αποτελούν πραγματώσεις των φωνημάτων /k/, /x/, /ŋ/, /p/, /t/ (οι πλάγιες // δείχνουν ότι αναφερόμαστε στο φωνολογικό κι όχι στο φωνητικό επίπεδο).

3.3. Φωνήματα

Μπορούμε τώρα να δώσουμε έναν ορισμό της βασικής μονάδας της φωνολογίας: **φώνημα** (phoneme) είναι η μικρότερη διακριτική και εναλλάξιμη μονάδα της έκφρασης. Ο ορισμός αυτός μας παραπέμπει πρώτ' απ' όλα στο σημαίνον: η φωνολογία εξετάζει την έκφραση, όχι το περιεχόμενο των γλωσσικών σημείων. Ο χαρακτηρισμός «μικρότερη» μονάδα σημαίνει ότι το φώνημα δεν αποτελεί συνδυασμό (συνταγματική ενότητα) άλλων στοιχείων και επομένως δεν μπορεί να τεμαχιστεί σε μικρότερες μονάδες. Επιπλέον, καθώς είναι «εναλλάξιμη» μονάδα το φώνημα μπορεί να αντικατασταθεί με μια άλλη ομοειδή μονάδα στο ίδιο περιβάλλον. Επειδή όμως το φώνημα είναι και «διακριτική» μονάδα, συμβάλλει δηλαδή στη διάκριση ενός γλωσσικού σημείου από ένα άλλο, η αντικατάστασή του στο ίδιο περιβάλλον οδηγεί σε νέα μονάδα ανώτερου επιπέδου. Από τα παραπάνω προκύπτει επίσης ότι το φώνημα διακρίνει, διαφοροποιεί απλώς, τα γλωσσικά σημεία. Το ίδιο όμως το φώνημα δεν αποτελεί γλωσσικό σημείο, εφόσον δεν είναι φορέας σημασίας: είναι μονάδα της β' άρθρωσης.

Το φώνημα είναι μια αφηρημένη μονάδα στην περιγραφή του γλωσσικού συστήματος, ακριβέστερα του φωνολογικού υποσυστήματος. Δεν είναι δηλαδή μια οντότητα που τη συναντούμε άμεσα στα δεδομένα, αλλά προκύπτει με αφαίρεση από τα άμεσα εμπειρικά δεδομένα στο πλαίσιο μιας θεωρίας. Θεωρούμε ότι ένα φώνημα πραγματώνεται με φθόγγους στη φωνητική ουσία: το φώνημα δηλαδή ως φωνολογική μονάδα αντιστοιχεί στον φθόγγο ως φωνητική μονάδα. Ένα φώνημα μπορεί να πραγματώνεται με διαφορετικούς φθόγγους.

Μερικές φορές, διαφορετικές πραγματώσεις ενός φωνήματος εμφανίζονται στο ίδιο περιβάλλον. Στην περίπτωση αυτή έχουμε την εμφάνιση διαφορετικών φθόγγων στο ίδιο περιβάλλον χωρίς διακριτική λειτουργία. Οι φθόγγοι αυτοί ονομάζονται **ελεύθερα εναλλάξιμοι φθόγγοι** (free variants) του ίδιου φωνήματος. Για παράδειγμα, οι φθόγγοι [d] και [ʰd] μπορούν να εναλλαχθούν στις λέξεις *πέντε*, *εντάξει*. Είναι φανερό ότι οι διαφορετικές πραγματώσεις ενός φωνήματος στο ίδιο περιβάλλον βρίσκονται μεταξύ τους σε (παραδειγματική) σχέση ελεύθερης ποιικιλίας (free variation).

Υπάρχουν όμως και διαφορετικές πραγματώσεις ενός φωνήματος που δεν εμφανίζονται ποτέ στο ίδιο περιβάλλον, δηλαδή το ίδιο φώνημα πραγματώνεται με διαφορετικό τρόπο ανάλογα με το περιβάλλον. Λ.χ. το φώνημα /x/ πραγματώνεται ως [x] ή ως [ç] ανάλογα με το αν ακολουθεί πεινόν ή μπροστινό φωνήεν: [xa'ra], [xo'tevo], αλλά [çeti], [çiɾos]. Οι διαφορετικοί φθόγγοι του ίδιου φωνήματος που προσδιορίζονται από το περιβάλλον ονομάζονται **αλλόφωνα** (allophones) του φωνήματος αυτού. Τα αλλόφωνα ενός φωνήματος έχουν **συμπληρωματική κατανομή** (complementary distribution), αφού δεν εμφανίζονται ποτέ στο ίδιο περιβάλλον, και κατά συνέπεια δεν μπορούν να βρίσκονται σε σχέση αντίθεσης, να έχουν δηλαδή διακριτική λειτουργία.

3.4. Η εξεύρεση των φωνημάτων μιας γλώσσας

Για να διαπιστώσουμε ποια είναι τα φωνήματα μιας γλώσσας, ειδικότερα μιας γλώσσας που δεν κατέχουμε, πρέπει πρώτα απ' όλα

να τεμαχίσουμε το συνεχές φωνητικό φάσμα των εκφωνημάτων που απαρτίζουν τα δεδομένα μας σε ελάχιστες διακριτικές ενότητες (φθόγγους). Το κριτήριο που χρησιμοποιούμε είναι η **εναλλαγή** (substitution), δηλαδή η δυνατότητα υποκατάστασης ενός φωνητικού τεμαχίου με ένα άλλο στο ίδιο φωνητικό περιβάλλον. Το κριτήριο της εναλλαγής, για λόγους οικονομίας χρόνου, εφαρμόζεται συνήθως σε **ελάχιστα ζευγάρια** (minimal pairs): ελάχιστο ζευγάρι συνιστούν δύο λέξεις (με διαφορετικά σημεινόμενα) των οποίων τα σημαίνοντα δεν διαφέρουν παρά μόνον ως προς ένα φωνητικό τεμάχιο στην ίδια θέση. Μερικά παραδείγματα ελάχιστων ζευγαριών από τα ελληνικά είναι τα εξής:

[ˈkano]:[ˈxano]

[ˈçeri]:[ˈmeri]

[ˈtopos]:[ˈtipos]

[ˈvɫaxos]:[ˈvɾaxos]

[ˈela]:[ˈeli]

Η ύπαρξη ελάχιστων ζευγαριών αρκεί, εκτός από περιθωριακές περιπτώσεις, για να αποδείξουμε ότι οι φθόγγοι κατά τους οποίους διαφέρουν οι δύο λέξεις αποτελούν πραγματώσεις διαφορετικών φωνημάτων.

Τα φωνητικά τεμάχια στα οποία καταλήγουμε με τη διαδικασία του τεμαχισμού τα ταξινομούμε ανάλογα με την κατανομή (distribution) τους, δηλαδή το σύνολο των περιβαλλόντων στα οποία εμφανίζονται. Φωνητικά τεμάχια που έχουν ισοδύναμη κατανομή κατατάσσονται στην ίδια τάξη· εκλαμβάνονται δηλαδή ως ένας φθόγγος, που με τη σειρά του θεωρείται ότι πραγματώνει ένα φώνημα. Φωνητικά τεμάχια με συμπληρωματική κατανομή (που δεν εμφανίζονται δηλαδή ποτέ στο ίδιο περιβάλλον) και με φωνητική ομοιότητα θεωρούνται αλλόφωνα του ίδιου φωνήματος. Τέλος, φωνητικά τεμάχια με επικαλυπτική κατανομή (που έχουν δηλαδή μερικά κοινά περιβάλλοντα), χωρίς όμως διακριτική λειτουργία στα κοινά περιβάλλοντα, θεωρούνται ελεύθερα εναλλασσόμενοι φθόγγοι του ίδιου φωνήματος. Με τον τρόπο αυτό οδηγούμαστε από τον άπειρο αριθμό φωνητικών τεμαχίων στο πολύ

περιορισμένο σύνολο των φωνημάτων μιας γλώσσας· ο αριθμός των φωνημάτων όλων των γλωσσών ανάγεται σε μερικές δεκάδες. Η μετάβασή μας από το φωνητικό στο φωνολογικό επίπεδο έχει και μια άλλη (προφανή) συνέπεια: το συνεχές φάσμα των ήχων αντικαθίσταται από ασυνεχείς μονάδες, τα φωνήματα.

Οι δύο αυτές διαδικασίες του τεμαχισμού και της ταξινόμησης, καθώς επίσης και τα υποκείμενα κριτήρια της εναλλαγής και της κατανομής, είναι βασικά για τη γλωσσολογική περιγραφή στο πλαίσιο της Δομικής Γλωσσολογίας, και η εφαρμογή τους δεν περιορίζεται στη φωνολογία. Παρ' όλες τις διαφορές που υφίστανται ανάμεσα σε διαφορετικές σχολές του Δομοσμού (για παράδειγμα, η Σχολή της Πράγας (Λειτουργική Σχολή) δίνει έμφαση στη διακριτική λειτουργία των γλωσσικών στοιχείων, ενώ ο Αμερικανικός Δομοσμός χαρακτηρίζεται από την προσήλωση σε τυπικά κριτήρια της κατανομής κ.τ.λ.), οι παραπάνω διαδικασίες είναι γενικά αποδεκτές.

3.5. Διακριτικά χαρακτηριστικά

Ας επιστρέψουμε για λίγο στην έννοια του φωνήματος. Όπως είπαμε, ένα φώνημα δεν αποτελεί συνδυασμό άλλων μικρότερων μονάδων της β' άρθρωσης, γιατί το ίδιο είναι η μικρότερη μονάδα της έκφρασης. Παρ' όλα αυτά δεν είναι υποχρεωτικό να διακρίνουμε την ανάλυσή μας όταν φτάσουμε στο φώνημα. Ας εξετάσουμε δύο φθόγγους, [f] και [v], που αποτελούν πραγματώσεις φωνημάτων της ελληνικής γλώσσας (πρβ. τα ελάχιστα ζευγάρια: [ˈfagos]:[ˈvagos], [aˈftos]:[aˈvtos], [ˈtaftos]:[ˈtantos]). Οι φθόγγοι [f] και [v] έχουν πολλά κοινά χαρακτηριστικά· είναι και οι δύο συμφωνικοί, χειλοδοντικοί, στοματικοί, τριβόμενοι φθόγγοι. Προφανώς όμως διαφέρουν σε κάτι, αλλιώς δεν θα είχαν διακριτική λειτουργία. Η διαφορά τους συνίσταται στην ύπαρξη ή απουσία της ηχηρότητας: ο φθόγγος [v] έχει το χαρακτηριστικό [+ηχηρό], ενώ ο φθόγγος [f] ακριβώς το αντίθετο [-ηχηρό]. Η ηχηρότητα ονομάζεται **διακριτικό χαρακτηριστικό** (distinctive feature) και στην ισχύ της αντίστοιχης αντίθεσης οφείλεται και η ταυτότητα των δύο φθόγγων ως διαφορετικών φωνημάτων.

Παρόλο που δεν είναι δυνατό να αναλύσουμε ένα φώνημα σε

3.10. Ασκήσεις

- 1) Αποτελούν πραγματώσεις διαφορετικών φωνημάτων στην κοινή νεοελληνική οι φθόγγοι [b], [j], [p], [γ], [x];
- 2) Είναι οι φθόγγοι [l], [v], [b], [m], [c], [k] πραγματώσεις διαφορετικών φωνημάτων στην κοινή νεοελληνική και ποιων;
- 3) Έστω ότι υπάρχει μια γλώσσα που αποτελείται από τις λέξεις [mafɪ], [leɪɪ], [meni], [lafɪ], [lefi], [mani], [fafɪ]. Ποια είναι τα φωνήματα της γλώσσας αυτής¹;
- 4) Έστω ότι υπάρχει μια γλώσσα που αποτελείται από τις λέξεις [lena], [lɛna], [peba], [neda], [tena], [pena], [meda], [peda]. Ποια είναι τα φωνήματα της γλώσσας αυτής¹;
- 5) Έστω ότι κάποια γλώσσα περιλαμβάνει τις λέξεις [oko], [uko], [oxi], [uxi], [ɛso], [iɛso], [ɛɟi], [iɟi]. Τι είδους σχέση υπάρχει ανάμεσα στους φθόγγους [x] και [ɟ]; Μπορεί να διατυπωθεί κάποιος γενικός κανόνας σχετικά με την κατανομή των φθόγγων αυτών;

3.11. Σημειώσεις

1. Βλ. Bühler e.a. 1972, σελίδες 66 και 69 αντίστοιχα.